

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
ЦЕНТР АНТИКОЗНАВСТВА ТА МЕДІЄВІСТИКИ

ОДЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ НАН УКРАЇНИ

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XIV

ОДЕСА
ОНУ
2023

УДК 94(100)“-05/17”(08)

C773

Рецензенти:

С. Б. Сорочан – д.і.н., професор, зав. кафедри історії стародавнього світа та середніх віків ХНУ імені В. Н. Каразіна;

О. А. Довгополова – д.філос.н., професор кафедри філософії ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

О. М. Луговий – к.і.н., доц., науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики, головний редактор;

В. В. Чепіженко – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, керівник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;

Т. О. Ізбаш-Гоцкан – к.і.н., доц., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова;

В. Г. Кушнір – д.і.н., доц., декан факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова;

І. В. Нємченко – к.і.н., доц., почесний керівник Центру антикознавства та медієвістики;

О. В. Сминтина – д.і.н., проф., зав. кафедри археології, етнології та всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;

О. Б. Шевченко – к.і.н., старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету історії та філософії
ОНУ імені І. І. Мечникова.

Протокол № 1 від 12 вересня 2023 р.

C773 Стародавнє Причорномор'я. Випуск XIV / Голов. ред. О. М. Луговий. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2023. –
524 с.

ISBN 978-617-689-483-4

*Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XIV
читань пам'яті П. Й. Каришківського, міжнародної конференції, проведеної
ОНУ імені І. І. Мечникова та Одеською Національною науковою бібліотекою
10–12 березня 2023 р.*

ISBN 978-617-689-483-4

УДК 94(100)“-05/17”(08)

© Колектив авторів, 2023

© Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова, 2023

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ СЕРЕДНІХ ВІКІВ*Г. М. Казакевич (Київ)***ЗІ СКІФІЙ ДО СКОТТІЙ: ДОВГЕ ВІДЛУННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ
ЛЕГЕНДИ ПРО СКІФСЬКЕ ПОХОДЖЕННЯ ІРЛАНДЦІВ**

Історичні міфи, що становлять важливу складову процесів формування держав та націй у Європі, зазвичай беруть свій початок від спекуляцій середньовічних інтелектуалів. Останні намагалися надати «учене» обґрунтування претензіям правлячих династій, на службі яких вони фактично перебували, на володіння тими чи іншими територіями. Легендарні історії про походження народів, первинно призначені для циркулювання у порівняно вузькому колі *literati*, згодом отримували друге життя у зовсім інакшому соціальному контексті. За модерної доби історичні міфи активно використовувалися у процесі конструювання національних ідеологій нових еліт: як тих, що претендували на регіональне чи навіть світове панування, так і тих, які намагалися чинити цим претензіям опір. На превеликий жаль, навіть сьогодні різноманітні псевдоісторичні теорії, попри свою очевидну антинауковість, використовуються для обґрунтування військової агресії та геноциду. І величезною помилкою може виявитися спроба конструювання власної історичної міфології, покликаної нібито дезавувати ідеологію загарбника. Середньовічна легенда про походження ірландців зі Скіфії є одним із прикладів того, як історичний міф може завдати серйозної шкоди його власним творцям.

Першоджерело легенди, яка є предметом розгляду цього повідомлення, становлять ірландські історичні компіляції XI століття *Sex aetates mundi* та *Lebor Gabála Érenn*. Окремі частини цієї легенди відтворено також в *Historia Brittonum* Неннія (IX ст.), що дає підстави говорити про досить раннє походження її сюжету. В його основу покладено розповідь про Фенія Фарсу (*Féníus Farsaid*), правителя Скіфії, предка ірландців (гелів) та скіфів. Згідно дещо заплутаної генеалогічної традиції, Феній Фарса вважався нащадком одного з синів Яфета – Магога або Гомера. Зі Скіфії першопредок ірландців разом зі своїм сином Нелом (*Nél*) здійснив подорож для участі в будівництві Вавилонської вежі. Згодом він винайшов огамічну абетку та ірландську мову, взявши найкраще з інших мов колишніх будівельників Вежі. Син Фенія Фарси Нел вирушив зі Скіфії до Єгипту, де одружився з донькою фараона Скотою. В них народився

син Гойдел Глас (одна з версій легенди вважає винахідником ірландської мови саме його), нащадки якого, одночасно з Виходом ізраїльтян, залишили Єгипет і після тривалих поєвоірян, включно з тимчасовим поверненням до Скіфії, завоювали Іберію. Тут народився Міль, сини якого, зрештою, завоювали Ірландію, вигнавши з її поверхні Туата де Дананн. Останні є нічим іншим як пантеоном язичницьких богів, які в християнській традиції перетворилися на одну з хвиль завоівників Ірдандії, які передували синам Міля, нащадкам Фенія Фарси та, відповідно, біблійного Магога.

Ключовими географічними пунктами легенди про походження ірландців є, таким чином, Скіфія, звідки вони походять і куди періодично повертаються, Вавилон та Єгипет як проміжні пункти, а також Іберія як безпосередня база для колонізації Ірдандії. Цікаво, що в останні десятиліття з'явилися дані археогенетичних досліджень, які засвідчують, що принаймні частина предків неолітичного населення Ірдандії походила з Північного Причорномор'я та близькосхідного Родючого Півмісяця¹. Водночас, сучасне населення Ірдандії, теж щонайменше з неолітичних часів, генетично найтісніше пов'язане з мешканцями півночі Іспанії. Ці факти, однак, є радше свідченням загальних напрямків міграційних потоків раннього землеробського населення, а також носіїв індоевропейських мов у західному напрямку. Немає жодних підстав вважати, що в середньовічній Ірдандії зберігалася історична пам'ять про неолітичні міграції, натомість доволі чітко можна вказати на джерела, які стали основою винайдення ірландськими книжниками цієї генеалогічної традиції.

Як і інші автори середньовічних *Origo gentis*, вони мали на меті задавнення історичного коріння своїх народів та прив'язки їхнього походження до біблійної генеалогії. Як вдалося з'ясувати Джону Кері, історія з участю Фенія Фарси у будівництві Вавилонської вежі була сконструйована на основі тексту Псевдофілона *Liber Antiquitatum Biblicarum* (I ст. н.е.)². Не виключено, що поява доньки фараона Скоти в ірландській генеалогії може відображати певні історичні контакти на рівні кліру, адже відомо, що на зламі античності та середньовіччя християнство в Ірдандії зазнало суттєвого впливу коптської церкви³. Іспанське духовенство для середньовічних ірландських християн правило за зразок благочестя та вченості. Особливо це стосується Ісидора Севільського (бл. 570-636), праці якого були широко відомі в Ірдандії щонайменше з кінця VII століття⁴.

На сьогоднішній день існує науковий консенсус стосовно того, що в основу ірландської легенди про походження Фенія Фарси та його нащадків зі Скіфії було покладено фрагмент *Historia de regibus*

Gothorum (66), в якому Ісидор підкреслював спорідненість скіфів та готів. Обидва народи, нібито, походили від Магога й мали співзвучні назви – «Scythae» та «Getae». У випадку з ірландцями фонетичний збіг мав би бути ще більш наочним, адже етнонімом *Scotti* на той час позначали саме мешканців Ірландії. Свої варіанти легенди про походження зі Скіфії існували у Шотландії, а також у деяких народів Скандинавії. Їхньому поширенню сприяла авторитетна греко-римська географічна традиція, яка відносила Британські острови, Скандинавію та узбережжя Балтики до північної периферії Ойкумени. Відповідно, для середньовічного автора, який був вихідцем з цього регіону, ідея походження його народу з сусідньої Скіфії не мала б виглядати чимось фантастичним⁵.

Якщо в епоху раннього середньовіччя «скіфська» легенда слугувала обґрунтуванням давнього та шляхетного походження ірландців, вже у XII ст. ідеологічні акценти почали зміщуватися. З 1169 року розпочалося англійське завоювання острова, першорядна роль у якому належала норманським баронам. Початок цьому був покладений Річардом де Клером, графом Пемброк на прізвисько Стронгбоу, який побрався з донькою ірландського короля-вигнанця Діармайта Мак Мурхада. Як спадкоємець трону Ленстера, однієї з п'яти історичних провінцій Ірландії, Стронгбоу організував перше вторгнення на острів. Попри серію в цілому успішних військових походів, в руках англійців до кінця XV ст. залишалася лише невелика територія на сході Ірландії (т. зв. Пейл), де діяли створені за англійським зразком політичні інституції. Водночас, зв'язки англійського домену в Ірландії з центральною владою були доволі слабкими, адже першорядну роль тут відігравала гіберно-норманська аристократія – прошарок, що утворився в результаті шлюбів між представниками норманської та місцевої еліт. В процесах акультурації та взаємної асиміляції Лондон вбачав серйозну загрозу і намагався їм перешкоджати. У 1367 році ірландський парламент прийняв Кілкеннійський статут, стаття третя якого забороняла англійським колоністам використовувати ірландські імена, мову, звичаї, одяг і навіть спосіб їзди верхи під загрозою конфіскації майна, штрафів та ув'язнення⁶.

На цьому історичному тлі англійська пропаганда поширювала упереджене ставлення до ірландців, зображувала їх єретиками, які дотримуються дикунських звичаїв. Показовою у цьому відношенні є праця камбро-нормандського церковного діяча Гіральда Камбрійського (бл. 1146–1223) *Topographia Hibernica*. Гіральд лише побіжно згадує про походження зі Скіфії однієї з хвиль переселенців

до Ірландії на чолі з Немедом та його чотирма синами. Водночас, він постійно робить акцент на дикунському зовнішньому вигляді, одязі та звичаях ірландців, особливо зупиняючись на описі «варварського та огидного» обряду інтронізації ульстерського правителя, що передбачав його ритуальний шлюб з білою кобилою, її подальше убивство та поїдання⁷. Праця Гіральда була раннім первістком антиірландської риторики, яка розквітла в епоху Тюдорів⁸.

Повторне англійське завоювання острова, яке хронологічно збіглося з початком Реформації та утворенням Англіканської церкви, виявилось значно успішнішим, ніж перше. Воно супроводжувалося масовими конфіскаціями земель ірландців і відбувалося на тлі потужного антикатолицького ресентименту, який на довгі століття перевів англо-ірландський конфлікт у релігійну площину. Інспіровані гіберно-англійською аристократією повстання графа Десмонда (у 1569–1573 та 1579–1583 роках) та Дев'ятирічна війна (1594–1603), під час якої ірландці марно намагалися укласти ефективний військовий союз з Іспанією, завершилися вирішальними перемогами Англії.

Цього разу англійські правлячі кола вирішили покласти край ірландизації переселенців з Британії та їхніх нащадків. З цією метою у 1537 та 1541 роках були запроваджені прямі законодавчі обмеження щодо ірландської (гельської) мови в громадській та юридичній сферах, а в публіцистиці розгорнулася антиірландська кампанія, спрямована на дискредитацію ірландської культури та протидію проблемі «деградації» староанглійської аристократії внаслідок запозичення нею місцевих звичаїв та традицій⁹.

Одним із найбільш яскравих текстів цієї доби став «Огляд поточного стану Ірландії» Едмунда Спенсера (1552–1599)¹⁰, поета та військового діяча, який відстоював ужиття найжорстокіших заходів для упокорення острова. Написана у 1596 році праця була опублікована вже після смерті її автора у 1633 році, напередодні наступного і найжорстокішого етапу англо-ірландського протистояння, пов'язаного з каральними експедиціями Олівера Кромвеля. Праця Спенсера побудована у формі діалогу між двома англійцями – Іренією, який нещодавно брав участь у війні проти ірландців, та Евдокса, який ніколи не був на острові і тому ставить «наївні» запитання. Усі біди Ірландії Спенсер пояснює поганими законами, звичаями та релігією її мешканців. Одним із наріжних каменів його концепції виступає теорія «варварського», скіфського походження ірландців.

Заочно полемізуючи з ірландською міфоісторичною традицією та фактично висміюючи її, вигаданий Спенсером Іреній

наполягає на тому, що «варварські» предки ірландців володіли лише частиною острова, тоді як весь він історично належав британській короні. Мовляв, античні автори називали Ірландію частиною Великої Британії, а пізніше цим островом володіли королі Гургунт та Артур. На певному етапі скіфи заселили північну частину острова, галлам дісталася західна частина, на півдні оселилися вихідці з Іспанії, а на сході Ірландії з давніх часів проживали вихідці з Британії. Характерно, що іспанців Спенсер називає «найбільш змішаною, непевною та виродженою нацією»; «скіфи або скотти» є для нього не більше ніж ордою дикунів; дещо шляхетнішими є галли, які суттєво вплинули на формування ірландської мови; англійці ж, попри те, що під проводом графа Стронгбоу справедливо намагалися відновити владу британських королів, у більшості деградували в місцевому середовищі.

Від скіфів ірландці запозичили свої дикунські звичаї. Серед них, зокрема, відгінне скотарство, «яке практикується усіма татарами та прикаспійськими народами, які є природними скіфами», носіння довгого вовняного плаща-накидки (mantle) та специфічної зачіски (glib). Іншими характерними рисами «скіфського варварства» для Спенсера є гучний бойовий клич ірландців, їхня зброя (короткий лук та стріли особливої форми), нехтування захисним озброєнням, звичай заговорювати мечі перед битвою та практикувати різні магічні ритуали, голосний плач під час поховальної церемонії, клятви на мечях, обрядове пиття крові з чаші, перетворення на вовків унаслідок особливої хвороби, а також багато інших «старих звичаїв одружуватися, ховати померлих, танцювати, співати, бенкетувати, проклинати, більшості яких християни вже позбулися». Останню ремарку треба відзначити окремо. За винятком античних джерел та, можливо, сучасної йому публіцистики, Спенсер не мав достовірної інформації про звичаї давніх скіфів чи народів східноєвропейського степу. Йому важливо було виокремити архаїчні звичаї ірландців, які він вважав язичницькими та варварськими, та протиставити їх християнським та цивілізованим практикам своїх одноплемінників¹¹.

Майже одночасно з першою публікацією «Огляду» Едмунда Спенсера, була завершена історична праця ірландського католицького священика та поета Джефрі Кітінга (1569–1644) *Foras Feasa ar Éirinn*. Написана як відповідь на закиди з боку англійської публіцистики, апологетична праця Кітінга побачила світ у 1634 році, і згодом набула в Ірландії широкої популярності. Оминуті увагою проблему «скіфської спадщини» Кітінг, звісно ж, не міг. Вправно компілюючи цитати з сучасних йому інтелектуалів зі свідченнями Геродота та Юстіна, автор зображує скіфів, нащадків Магога, як непереможний

народ, який ніколи не корився іноземному пануванню. Це саме вони, скіфи, кидали виклик Александру Македонському та Юстиніану. Саме вони з ганьбою вигнали зі своєї землі військо перського царя Дарія. Зі Скіфії походили войовничі народи – гунни, готи, угорці, турки та інші. Але при цьому ж зі Скіфії «інші країни отримували інституції, закони та установлення»¹². Враховуючи те, що далі Кітінг у найбільш повному обсязі виклав концепцію скіфського походження ірландців, його аудиторія мала сприймати зазначені твердження як досить прозорі натяки на сучасну їм ситуацію з поневоленням їхнього рідного острова.

Інтертекстуальну гру Кітінга з історією про походження ірландців можна вважати радше типовим явищем для європейських інтелектуальних еліт епохи бароко. Пряму паралель їй становить легенда про руське/українське походження «князя Одоацера» (вождя ругіїв Одоакра). Вона виникла в середовищі православних українських інтелектуалів другої половини XVII ст., які намагалися відрефлексувати події Визвольної війни. Якщо католик Кітінг фактично закликав ірландців брати приклад у боротьбі з іноземним поневоленням зі своїх предків скіфів, православний автор *Синопису* 1674 року та козацький літописець Самійло Величко у першій чверті XVIII ст. наголошували на завоюванні Риму, центру сучасного їм католицького світу, ватажком «старобутніх русів».

Тим часом, попри всі зусилля Джефрі Кітінга, англійська пропаганда, яка наголошувала на «скіфській» (читай – варварській) природі ірландців, виявилася значно ефективнішою. Упродовж кількох наступних століть можна спостерігати як та частина інтелектуального середовища Ірландії, що була задіяна в процесах формування національної ідеології, випрацювала альтернативну концепцію походження ірландців. На рубежі XVIII-XIX століть з'явилися праці, які доводили нібито близькість ірландської мови до мов низки народів Стародавнього Сходу. Особливої популярності набула фінікійська теорія походження ірландців Чарльза Уолленсі (1725–1812)¹³, яка поступово витіснила скіфську версію, адже фінікійці асоціювалися не зі стереотипними дикими кочовиками, а зі стародавньою розвиненою цивілізацією.

Однак доля й цього історичного міфу виявилася подібною до попереднього. У XIX столітті фінікійська концепція для ірландського культурного націоналізму послугувала елементом деколонізаційної стратегії та крос-колоніальної ідентифікації, яка мала підкреслювати солідарність Ірландії та поневолених народів Сходу. Водночас, для їхніх опонентів уявне фінікійське походження ірландців стало одним із

приводів прирівнювати їх до екзотичного Орієнту, який необхідно цивілізувати та колонізовувати¹⁴.

В якості підсумку зазначимо, що скіфська теорія походження ірландців не має під собою реальних підстав і нині становить інтерес насамперед для інтелектуальної історії середньовічної та ранньомодерної доби. Вона являє собою тип історичного міфу, який первинно виник для обґрунтування шляхетного походження певної етнічної групи, але згодом був використаний для її дискредитації більш потужними сусідами. Гарний приклад того, як історичний міф, яким би корисним він не видавався його творцям, врешті решт обертається проти них самих.

¹ Cassidy, L. M., Martiniano, R., Murphy, E. M. et al. Neolithic and Bronze Age migration to Ireland and establishment of the insular Atlantic genome // *Proceedings of the National Academy of Sciences*. 2016. 113.2. P. 368-373.

² Carey J. The Ancestry of Fénius Farsaid // *Celtica*. 1990. 21. P. 112.

³ Ritner Jr. R. K. Egyptians in Ireland: A Question of Coptic Peregrinations // *Rice University Studies*. 1976. 62.2. P. 65-87.

⁴ Smyth M. Isidorian Texts in Seventh-Century Ireland // *Isidore of Seville and his Reception in the Early Middle Ages: Transmitting and Transforming Knowledge* / A. Fear and J. Wood (eds.) Amsterdam: Amsterdam University Press, 2016. P. 111-130.

⁵ Див.: Казакевич Г. Топос Скіфії у середньовічних *Origo gentis* // Актуальні проблеми суспільних наук та історії медицини. 2018. №4(20). С. 46-49.

⁶ Hardiman J., *A Statute of the Fortieth Year of King Edward III., enacted in a parliament held in Kilkenny, A.D. 1367, before Lionel Duke of Clarence, Lord Lieutenant of Ireland English translation* // *Tracts relating to Ireland*, Irish Archaeological Society 2. 1843. P. 13-17.

⁷ Giraldus Cambriensis. *The Topography of Ireland*. Cambridge, Ontario: 2020. P. 78.

⁸ Див.: Hadfield A. Briton and Scythian: Tudor representations of Irish origins // *Irish Historical Studies*. 1993. XXVIII.112. P. 390-408.

⁹ Heffernan D. Robert Cowley's 'A Discourse of the Cause of the Evil State of Ireland and of the Remedies Thereof', c. 1526 // *Analecta Hibernica*. 2017. 48. P. 7.

¹⁰ Див.: Spenser E. *A View of the State of Ireland: From the First Printed Edition (1633)* / A. Hadfield, W. Maley (eds.). Oxford: Blackwell, 1997. 197 p.

¹¹ При цьому слід визнати, що навіть для неупередженого спостерігача одяг та звичаї мешканців ранньомодерної Ірландії могли викликати щире здивування. Свідченням цього є подорожні нотатки Лорана Віталя, секретаря Бургундської держави, корабель якого у 1518 р. випадково зупинився в ірландському Кінсейлі. Або гравюра Альбрехта Дюрера, увагу

якого у 1521 р. привернув екзотичний зовнішній вигляд ірландських солдатів у Нідерландах.

¹² The History of Ireland by Geoffrey Keating / E. Comyn, P. S. Dinneen (transl.) Published by the Ex-classics Project, <http://www.exclassics.com>, 2009. P. 89.

¹³ Roling B. Phoenician Ireland: Charles Vallancey (1725–1812) and the Oriental Roots of Celtic Culture // The Quest for an Appropriate Past in Literature, Art and Architecture / K. A.E. Enenkel, K. A. Ottenheim (eds.). Leiden: Brill, 2019. P. 750-770.

¹⁴ Lennon J. Irish Orientalism: An Overview // Ireland and Postcolonial Theory / C. Caroll, P. King (eds.). Notre Dame: University of Notre Dame, 2003. P. 139-140.

І. Д. Воротняк, М. В. Данилів (Чернівці)
МОТИВАЦІЙНІ ВИТОКИ ПОХОДІВ ВІКІНГІВ:
ДИСКУРС СКАНДИНАВСЬКИХ ДЖЕРЕЛ

В середині I тис. н. е. центральні та північні області Європи в духовному і світоглядному відношенні являли собою фактично два макрорегіони різних цивілізацій – держави західних германців, населення яких сповідувало християнство й різноплемінний язичницький світ. Кордон між ними проходив від Ютландського півострова на північному заході до гирла Дунаю на південному сході. В V ст. н.е. на півночі континенту під владою очільників родів сформувалися «малі королівства». Саме в цих родоплемінних мікрорегіонах і зародились паростки руху вікінгів, викликаного економічними, демографічними та етнічними процесами в язичницькій частині Європи¹. З-поміж комплексу передумов і причин, що зумовили появу інвазійного феномену походів вікінгів, спробуємо виділити ті, що були продиктовані військово-політичними й соціальними реаліями скандинавського барбаризму.

В означений період у Скандинавії склалася унікальна соціокультурна ситуація, в якій мілітарна складова стала визначальною домінантою, а всі сутнісні світоглядні, ціннісні орієнтири зазнали змін, прийшовши у відповідність з пануючим військовим етосом².

Практично з первісних часів війна (напад на сусідів, захист своєї території, небезпечні полювання) та мандрівка (міграція племені, відселення молодих людей при перенаселенні території, пошук нових угідь) ставали причиною зміни форм влади й основними (в